

УДК 347.412.92

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.6>

А. В. Ковирєв, аспірант кафедри публічного права
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ФРАУДАТОРНІ ПРАВОЧИНИ: ЗАКОНОДАВЧІ ПРИНЦИПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Стаття присвячена відносно новому явищу у вітчизняному цивільному праві – фраздаторним правочинам, які активно застосовуються українськими судами в останні п'ять років у зв'язку з набуттям чинності Кодексу України з процедур банкрутства. Фраздаторні правочини використовуються недобросовісними боржниками з метою приховування свого майна від звернення стягнення кредиторів, завдаючи таким чином шкоду інтересам кредиторів.

Фраздаторні правочини досі не мають нормативного визначення у вітчизняному законодавстві, тому в статті аналізуються основні законодавчі принципи, на яких будується визнання подібних правочинів, а також визначаються їхні кваліфікуючі ознаки – на підставі наявної судової практики.

Головним чинником становлення і розвитку в українській правовій системі категорії фраздаторних правочинів на сучасному етапі виступає судова практика, яка активно напрацьовується в першу чергу Верховним Судом, починаючи з 2019 р. Саме тому в статті приділено значну увагу ключовим судовим рішенням щодо визнання тих або інших правочинів фраздаторними, тобто такими, що шкодять інтересам кредитора та є недобросовісними діями з боку боржника.

В статті також аналізується випадок з адвокатської практики автора, коли постало питання щодо процесуальних сторін у справах щодо фраздаторності правочинів, і саме завдяки концепції фраздаторності вдалось обґрунтувати суду відповідне право на відновлення права власності кредитора.

Загалом же, у висновках за результатами проведеного дослідження аргументовано доводиться необхідність нормативного визначення поняття «фраздаторний правочин» у вітчизняному законодавстві, адже судова практика, яка збільшується з кожним роком, робить це питання вкрай актуальним для дієвого правосуддя в Україні.

Ключові слова: фраздаторні правочини, зловживання правом, банкрутство, судова практика, Верховний Суд.

A. V. Kovyrev. Fraudulent acts: legislative principles and features of the formation of modern judicial practice

The article is devoted to a relatively new phenomenon in domestic civil law – fraudulent transactions, which have been actively used by Ukrainian courts in the last five years in connection with the entry into force of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures. Fraudulent transactions are used by unscrupulous debtors in order to hide their property from the foreclosure of creditors, thereby harming the interests of creditors.

Fraudulent transactions still do not have a normative definition in domestic legislation, therefore the article analyzes the main legislative principles on which the recognition of such transactions is based, as well as defines their qualifying features – on the basis of existing judicial practice.

The main factor in the formation and development of the category of fraudulent transactions in the Ukrainian legal system at the current stage is judicial practice, which is actively developed primarily by the Supreme Court, starting in 2019. That is why the article pays considerable attention to key court decisions regarding the recognition of certain transactions as fraudulent, that is, those that harm the interests of the creditor and are dishonest actions on the part of the debtor.

The article also analyzes a case from the author's legal practice, when a question arose regarding the procedural parties in cases regarding fraudulent transactions, and it was thanks to the concept of fraudulent that the court was able to substantiate the corresponding right to restore the creditor's property right.

In general, the conclusions based on the results of the conducted research argue the need for a normative definition of the concept of "fraudulent act" in domestic legislation, because the judicial practice, which increases every year, makes this issue extremely relevant for effective justice in Ukraine.

Key words: fraudulent transactions, abuse of law, bankruptcy, judicial practice, Supreme Court.

Постановка проблеми. За останні роки судова практика в Україні значно розширила ознаки недійсності правочинів, виділивши в окрему категорію так званий «фраздаторний правочин» (з римського права «*fraus creditorum*» – на шкоду кредиторам). Такий правочин вчиняється боржником з метою зменшення та приховування свого майна від звернення стягнення кредиторів, завдаючи шкоду інтересам кредиторів.

Фраздаторні правочини в українському законодавстві нормативно регулюються тільки в певних сферах, зокрема: у банкрутстві, ст. 42 Кодексу України з процедур банкрутства; при неплатоспроможності банків, ст. 38 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»; у виконавчому провадженні, ч. 4 ст. 9 Закону України «Про виконавче провадження».

Разом з тим, досить обмежене правове регулювання, доповнюється відповідною судовою практикою. Показово при цьому, що в перших судових рішеннях на рівні Верховного Суду, які є основоположними у цій категорії, суд унікав безпосередньо терміну «фраздаторний», обмежуючись його кваліфікацією як

«недійсний» чи «фіктивний». І лише з початку 2019 р. поняття «франдаторного правочину» почало з'являтися в судових рішеннях.

Таким чином, оскільки в Україні немає окремого визначення франдаторних правочинів, їх ідентифікація досягається через застосування принципів та загальних засад цивільного законодавства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукове дослідження українськими цивілістами франдаторних правочинів активно розвивається протягом останніх декількох років, що є наслідком поступового поширення даної правової категорії у вітчизняній судовій практиці. Зокрема, історичні витoki франдаторності аналізувалися суддею Верховного Суду В. Кратом [5], франдаторні правочини в розрізі цивільного права України досліджувала К. Б. Дудорова [3], з позиції судової практики дану категорію розглядали у своїх працях Д. О. Калюта і А. С. Ділігул [4], Л. Лазебний [6], Г. Є. Сівіцька та І. О. Гелецька [8]. В свою чергу, визнання правочинів франдаторними у розрізі процедур банкрутства досліджувалися О. А. Беляневич [1], Ю. Боснюком [2], О. Ольшанською [7] та ін.

Мета статті – в умовах відсутності на сьогоднішній день нормативного визначення поняття «франдаторні правочини» з'ясувати основні законодавчі принципи, на яких воно будується, визначити кваліфікуючі ознаки франдаторного правочину, а також проаналізувати наявну судову практику в даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Правова конструкція франдаторності будується на таких загальних принципах національного законодавства та судочинства:

1) Спосіб захисту права.

Згідно ст. 5 ЦПК України, «здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором. У випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону».

Тлумачення вказаних норм свідчить, що цивільні права/інтереси захищаються у спосіб, який передбачений законом або договором, та є ефективним для захисту конкретного порушеного або оспорюваного права/інтересу позивача.

Якщо суд зробить висновок, що обраний позивачем спосіб захисту не передбачений законом або договором та/або є неефективним для захисту порушеного права/інтересу позивача, у цих правовідносинах позовні вимоги останнього не підлягають задоволенню.

Однак, якщо обраний позивачем спосіб захисту не передбачений законом або договором, проте є ефективним та не суперечить закону, а закон або договір у свою чергу не визначають іншого ефективного способу захисту, то порушене право/інтерес позивача підлягає захисту обраним ним способом (Постанова Верховний Суду (Касаційний цивільний суд) від 19.05.2021 у справі № 693/624/19).

2) Заборона дій із наміром завдання шкоди. Зловживання правом.

Відповідно до ч. 3 ст. 13 ЦК України, «не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах».

Зловживання правом – це особливий тип правопорушення, яке вчиняється правомочною особою при здійсненні нею належного їй права, пов'язаний з використанням недозволених конкретних форм у межах дозволеного їй законом загального типу поведінки. Формулювання «зловживання правом» передбачає у собі певну суперечність. Так, особа, яка користується власним правом, має дозвіл на певну поведінку, а якщо її дія не дозволена, то саме тому відбувається вихід за межі свого права (дія без права). Такі випадки трапляються, якщо особа діє недобросовісно, всупереч меті наданого їй права.

Зловживання правом і використання приватноправового інструментарію всупереч його призначенню проявляється у тому, що:

1) особа (особи) «використовувала / використовували «право на зло»;

2) наявні негативні наслідки для інших осіб (негативні наслідки є певним станом, у який потрапляють інші суб'єкти, чії права безпосередньо пов'язані з правами особи, яка ними зловживає;

3) враховується правовий статус особи (особа перебуває у правовідносинах і як їх учасник має уявлення не лише про обсяг своїх прав, а й про обсяг прав інших учасників цих правовідносин і порядок їх набуття та здійснення (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.09.2022 у справі № 910/16579/20).

3) Справедливість, добросовісність та розумність.

Згідно п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України, «загальними засадами цивільного законодавства є зокрема справедливість, добросовісність та розумність».

Добросовісність є однією з основоположних засад цивільного законодавства та імперативним принципом щодо дій усіх учасників цивільних правовідносин. Добросовісність – це відповідність дій учасників цивільних правовідносин певному стандарту поведінки, який характеризується чесністю, відкритістю, повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення (постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц).

4) *Заборона на посягання на права і свободи.*

Відповідно до ст. 68 Конституції України, «кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей».

Здійснюючи право власності, у тому числі шляхом укладення договору або вчинення іншого правочину, особа має враховувати, що реалізація свободи договору як однієї із засад цивільного законодавства перебуває у посутньому взаємозв'язку з установленими Кодексом та іншими законами межами здійснення цивільних прав, у тому числі права власності. У зв'язку з тим, що ч. 3 ст. 13 та ч. 3 ст. 16 Кодексу мають на меті стимулювати учасників цивільних відносин до добросовісного та розумного здійснення своїх цивільних прав, Конституційний Суд України дійшов висновку, що ця мета є правомірною (легітимною). (Рішення КСУ від 28.04.2021 № 2-р(П)/2021 у справі № 3-95/2020(193/20)

Також важливим аспектом правозастовчої практики є використання правових доктрин та загальних принципів. До речі, суди прямо цитують вказані принципи та посилаються на них, як на норми законодавства.

1. Доктрина «*venire contra factum proprium*» («заборони суперечливої поведінки»).

Доктрина заборони суперечливої поведінки базується ще на римській максимі – «*non concedit venire contra factum proprium*» («ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці»). В основі доктрини знаходиться принцип добросовісності. Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них.

Добросовісність це певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення (постанови Верховного Суду від 10.04.2019 у справі № 390/34/17 та від 07.10.2020 у справі № 450/2286/16-ц).

2). Принцип «*iura novit curia*» («суд знає закони»).

Неправильна юридична кваліфікація позивачем і відповідачами спірних правовідносин не звільняє суд від обов'язку застосувати для вирішення спору належні приписи юридичних норм. Суд, з'ясувавши в розгляді справи, що сторона або інший учасник судового процесу в обґрунтування своїх вимог або заперечень послалася не на ті норми, що фактично регулюють спірні правовідносини, самостійно здійснює правильну правову кваліфікацію останніх і застосовує у прийнятті рішення саме такі норми матеріального і процесуального права, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини (постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.06.2019 року у справі № 924/1473/15).

Відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК України недійсним є правочин, у момент учинення якого сторонами (сторонаю) не було додержано вимог, установлених чч. 1-3, 5, 6 ст. 203 Кодексу. Зокрема, зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам (ч. 1 ст. 203 Кодексу). Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин) (ч. 3 ст. 215 ЦК України).

Отже, порушення загальних засад цивільного законодавства (засад справедливості, добросовісності та розумності), визначених імперативно п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України, які мають наслідком вихід учасниками правочину за межі здійснення цивільних прав, наданих договором чи актами цивільного законодавства, з наміром завдати шкоди іншій особі може бути самостійною підставою недійсності правочину.

Необхідно розмежовувати конкурсне оспорювання та позаконкурсне оспорювання фраздаторних правочинів. Недійсність фраздаторного правочину в позаконкурсному оспорюванні має гарантувати інтереси кредитора (кредиторів) «через можливість доступу до майна боржника», навіть і того, що знаходиться в інших осіб. Метою позаконкурсного оспорювання є повернення майна боржнику задля звернення на них стягнення, тобто, щоб кредитор опинився в тому положенні, яке він мав до вчинення фраздаторного правочину.

Велика Палата Верховного Суду у справі № 369/11268/16-ц (провадження № 14-260цс19) сформулювала підхід, за яким допускається кваліфікація фраздаторного правочину в позаконкурсному оспорюванні як:

- фіктивного (ст. 234 ЦК України);
- такого, що вчинений всупереч принципу добросовісності та недопустимості зловживання правом (ст. 3, 13 ЦК України);
- такого, що порушує публічний порядок (ч. 1, 2 ст. 228 ЦК України).

Договір як приватно-правова категорія, оскільки є універсальним регулятором між учасниками цивільних відносин, покликаний забезпечити регулювання цивільних відносин, та має бути направлений на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Приватно-правовий інструментарій (зокрема, вчинення фраздаторного договору) не повинен використовуватися учасниками цивільного обороту для уникнення чи унеможливлення сплати боргу (коштів, збитків, шкоди) або виконання судового рішення про стягнення боргу (коштів, збитків, шкоди), що набрало законної сили (подібний висновок в постанові Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 18.11.2020 в справі № 569/6427/16 (провадження № 61-39814 св18)).

Договором, що вчиняється на шкоду кредиторам (фраздаторним договором), може бути як оплатний, так і безоплатний договір. Застосування конструкції «фраздаторності» при оплатному цивільно-правовому

договорі має певну специфіку, яка проявляється в обставинах, що дозволяють кваліфікувати оплатний договір як такий, що вчинений на шкоду кредитору. До таких обставин, зокрема, відноситься:

- момент укладення договору;
- контрагент, з яким боржник вчиняє оспорюваний договір (наприклад, родич боржника, пасинок боржника, пов'язана чи афілійована юридична особа);
- ціна (ринкова/неринкова), наявність/відсутність оплати ціни контрагентом боржника).

Кредитор, право вимоги якого виникло пізніше, навіть у разі, якщо його право вимоги «підкорене» умові чи строку, може оспорювати фrawdаторні оплатні договори. У фrawdаторному оплатному договорі контрагентом боржника може бути інший його кредитор, право вимоги якого виникло раніше. Відповідно в такому разі фrawdаторний договір вчиняється боржником для уникнення чи унеможливлення сплати боргу (коштів, збитків, шкоди), а його контрагентом (іншим кредитором) – для створення переваг одного кредитора перед іншим, що очевидно нерозумно та відбувається всупереч принципу добросовісності.

Цікавим з практичної точки зору є питання процесуальних сторін у справах щодо фrawdаторності правочинів. Позивачем зазвичай, цілком зрозуміло, виступає кредитор. Проте і з цим питанням не завжди все є очевидним.

Так, зокрема, в адвокатській практиці автора даної статті мав місце цікавий кейс, в якому нерухоме майно вибуло із власності боржника на підставі вочевидь незаконного рішення суду (мирова угода без участі самого боржника, він не був стороною процесу). В подальшому рішення було скасоване, проте, майно вже було продано за відплатним договором третій особі.

Сам боржник, розуміючи наявність кредиторської заборгованості, активних дій щодо повернення свого майна не вчиняв та не оспорював договір про продаж майна третій особі. Натомість кредитор, отримавши доступ до всієї повної інформації вже на стадії виконавчого провадження, звернувся до суду, про визнання недійсним правочину, в якому боржник не є стороною.

З однієї сторони боржник (власник майна), нібито і не вчиняв дій на шкоду кредитору, проте і не вчиняв логічних дій щодо повернення свого майна, яке вибуло з його власності без належних правових підстав. Якщо б позивачем був сам боржник – це був би звичайний вiндикаційний позов.

Отже, в цьому випадку, найважчим питанням було обґрунтувати суду право кредитора на пред'явлення позову щодо недійсності договору, в якому боржник не був стороною. І саме завдяки концепції фrawdаторності вдалось обґрунтувати суду відповідне право.

Показовими також є рішення Верховного Суду від 19.01.2021 у справі № 227/5540/18 та від 19.08.2020 у справі № 201/16327/16-ц.

Фабула зазначених справ полягає у визнанні недійсними довіреностей. Боржником видана довіреність, використовуючи яку в подальшому було відчужено майно боржника на шкоду кредитору.

Позивачем був пред'явлений позов до нотаріуса, який посвідчив правочин. Проте в обох випадках у задоволенні позовів було відмовлено, оскільки на думку суду нотаріус є неналежним відповідачем в такій справі.

Суди, зокрема, зазначили, що нотаріус є публічною особою, якій державою надано повноваження щодо посвідчення прав і фактів, які мають юридичне значення, та вчинення інших нотаріальних дій з метою надання їм юридичної вірогідності. Вчиняючи нотаріальні дії, нотаріус діє неупереджено, він не може діяти в інтересах жодної з осіб – учасника нотаріальної дії. Нотаріус не стає учасником цивільних правовідносин між цими особами, а отже, не може порушувати цивільні права, які є змістом цих відносин. Відсутня і процесуальна заінтересованість нотаріуса в предметі спору та реалізації прийнятого рішення.

До односторонніх правочинів, зокрема, відноситься: видача довіреності, відмова від права власності, складання заповіту, публічна обіцянка винагороди, прийняття спадщини. При вчиненні одностороннього правочину воля виражається (виходить) від однієї сторони. Між цим така сторона може бути представлена декількома особами, прикладом чого може виступати видання довіреності двома та більше особами, спільний заповіт подружжя та ін. Аналіз розуміння як правочину, так і одностороннього правочину свідчить, що односторонні правочини: є вольовими діями суб'єкта; вчиняються суб'єктами для здійснення своїх цивільних прав і виконання обов'язків; спрямовані на настання правових наслідків (набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків). У справі за позовом заінтересованої особи про визнання недійсним таких односторонніх правочинів як видача довіреності належним відповідачем є особа, яка видавала довіреність, а не нотаріус чи нотаріальна контора.

Висновки та перспективи. Правова категорія фrawdаторних правочинів є своєрідною новацією для вітчизняного цивільного права і судочинства, адже саме після набуття чинності Кодексу України з процедур банкрутства в судовій практиці все частіше починає застосовуватися визнання правочинів недійсними (фrawdаторними).

На сьогодні в українському законодавстві, на жаль, відсутнє нормативне визначення фrawdаторного правочину. Разом з тим, аналіз чинного законодавства дозволяє визначити законодавчі принципи, на яких будеться визнання відповідних правочинів фrawdаторними, – спосіб захисту права, заборона дій із наміром завдання шкоди та зловживання правом, справедливість, добросовісність та розумність, заборона на посягання на права і свободи.

Крім того, Верховний Суд сформулював кваліфікуючі ознаки фраздаторного правочину, віднісіши до них фіктивність, вчинення всупереч принципу добросовісності та недопустимості зловживання правом, а також порушення внаслідок такого правочину публічного порядку.

На сьогодні фактичною рушійною силою у розвитку категорії фраздаторних правочинів виступає судова практика, яка збільшується з кожним роком у кількісному та якісному відношенні. Разом з тим, доводиться констатувати, що вітчизняний законодавець досі не ввів категорію «фраздаторних правочинів» до повноцінного законодавчого поля, тому серйозна робота в цьому напрямку ще попереду.

Список використаних джерел:

1. Беяневич О. А. Визнання недійсними правочинів (договорів) боржника у справах про банкрутство. *Ius Privatum (legal doctrine and practice / права доктрина і практика)*. 2017. № 1. С. 5–18. URL: <https://bit.ly/3jhTpOY> (дата звернення: 04.09.2023).
2. Боснюк Ю. Правозастосування ст. 42 Кодексу України з процедур банкрутства щодо визнання недійсними правочинів боржника. Збірка наукових статей та судової практики Верховного Суду щодо застосування Кодексу України з процедур банкрутства / За заг. ред. д.ю.н., судді Верховного Суду С. В. Жукова. Київ : Алерта, 2021. С. 38–44.
3. Дудорова К. Б. Фраздаторні правочини у цивільному праві України. Актуальні проблеми правової науки: матеріали Міжнародного науково-практичного конгресу, м. Запоріжжя, 1–2 жовтня 2021 року / за заг. ред. Т.О. Коломєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2021. С. 108–110.
4. Калюта Д.О., Ділігул А.С. Фраздаторний правочин як новий тренд судової практики. Перспективи розвитку територій: теорія і практика: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених (м. Харків, 16-17 листопада 2022 р.). Харків. 2022. С. 14–15.
5. Крат В. Фраздаторність від Юстиніана. Закон і бізнес. 10.07 – 16.07.2021. URL: https://zib.com.ua/ru/148293rochemu_darit_kvartiru_materi_nedobrosovestno_i_kogda_proish.html (дата звернення: 28.08.2023).
6. Лазебний Л. Фраздаторний правочин як новий тренд судової практики. Юридична газета. 7 червня 2021. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/fraudatorniy-pravochin-yak-noviy-trend-sudovoyi-praktiki.html> (дата звернення: 07.09.2023).
7. Ольшанська О. Фраздаторні правочини за Кодексом України з процедур банкрутства. *Збірка наукових статей та судової практики Верховного Суду щодо застосування Кодексу України з процедур банкрутства* / За заг. ред. д.ю.н., судді Верховного Суду С. В. Жукова. Київ : Алерта, 2021. С. 144–155.
8. Сівіцька Г.Є., Гелецька І.О. Фраздаторний правочин з позиції судової практики. *Legal education and science as the need of the hour: new European challenges*: міжнародна наукова конференція з юридичних наук (м. Лодзь, 8–9 жовтня 2021 р.). Лодзь. 2021. С. 93–97.